

СЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922.27

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РОДИНАХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Василенко О.М., к. пед. н.,
доцент кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Стаття присвячена розгляду проблеми трудової міграції та наслідків її впливу на формування етнічної ідентичності мігрантів. У статті досліджено думки вчених стосовно соціально-психологічних проблем мігрантів та їх сімей; визначено негативні та позитивні чинники, що впливають на трансформацію етнічної ідентичності як самих мігрантів, так і їх родин. Також автор статті окреслює коло проблем, пов'язаних з формуванням транснаціональних зв'язків мігрантів між країною походження та країною проживання.

Ключові слова: трудова міграція, мігранти, етнічна ідентичність, етнічна міграція, транснаціональні зв'язки.

Статья посвящена рассмотрению проблемы трудовой миграции и последствий ее влияния на формирование этнической идентичности мигрантов. В статье исследованы мнения ученых относительно социально-психологических проблем мигрантов и их семей; определены негативные и позитивные факторы, влияющие на трансформацию этнической идентичности как самих мигрантов, так и их семей. Также автор статьи выделяет круг проблем, связанных с формированием транснациональных связей мигрантов между страной происхождения и страной проживания.

Ключевые слова: трудовая миграция, мигранты, этническая идентичность, этническая миграция, транснациональные связи.

Vasylenko O.M. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF TRANSFORMATION OF ETHNIC IDENTITY IN FAMILIES OF LABOUR MIGRANTS

The article is devoted to problems of labor migration and its consequences on the formation of ethnic identity of migrants. It was examined the opinions of scientists about the social and psychological problems of migrants and their families; also it was identified the negative and positive factors influencing the transformation of the ethnic identity of the migrants and their families. The author determines the range of problems related to the formation of transnational connection of migrants between country of origin and country of residence.

Key words: labour migration, migrants, ethnic identity, ethnic migration, transnational connection.

Постановка проблеми. Проблема трудової міграції та поява дистантних сімей як наслідку цього явища не нова для нашої держави, але на сьогодні надзвичайно актуальна. Адже сучасний важкий стан економічної ситуації та масове безробіття змушує українців залишати свої родини та шукати заробітку на чужині. За даними моніторингу світового населення, присвяченому міжнародній міграції та розвитку, Україна посідає четверте місце за кількістю міжнародних мігрантів [4, с. 9]. Так, близько 20 млн. українців живуть за межами України як закондонні українці, а близько 7 млн. є трудовими мігрантами (тобто виїжджають в інші країни з метою працевлаштування) [10].

У Хмельницькій області за останні два роки також зріс потік міграційних процесів. Так, за даними Головного управління ста-

тистики у Хмельницькій області в 2015 році міжрегіональна міграція становила 7569 осіб, а міждержавна – 252 особи. У 2016 році міжрегіональна міграція складала 2160 осіб, в той час як міждержавна – 63 особи. Найпопулярнішими країнами для трудової міграції хмельничан є: США, Ізраїль, Польща, Російська Федерація, Німеччина, Білорусь, Литва, Латвія, Італія [7].

З цього приводу варто зауважити, що міграційні процеси, тісно переплітаючись з етнічними, часто викликають певні труднощі у формуванні й розвитку етнічної ідентичності мігрантів. За таких умов родини трудових мігрантів є об'єктом впливу декількох культур та найважливішим механізмом трансляції етнокультурного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психологічній літературі дослідженню проблем сімей трудових мі-

грантів присвячені праці таких вітчизняних науковців: Т. Дорошок, А. Капської, А. Ковальчук, Н. Куб'як, Т. Кривко, Ф. Мустаєвої, Д. Пенішкевич, В. Пігіди, А. Таранової, В. Торохтій, І. Трубавіної та багатьох інших. Психолого-педагогічні аспекти роботи з дітьми трудових мігрантів добре розкриті у дослідженнях А. Колесник, І. Крупника, Т. Комісарової, О. Маланцевої, М. Самарської, В. Сподар, І. Трубавіної, В. Хлюпіна, І. Цушка, К. Шевченко.

Проте аналіз наукових публікацій свідчить, що проблема трансформації етнічної ідентичності в родинах трудових мігрантів залишається ще малодослідженою і потребує більш детального висвітлення.

Постановка завдання. Завданням нашого дослідження є визначення психологічних особливостей трансформації етнічної ідентичності в родинах трудових мігрантів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «ідентифікація» було введено З. Фрейдом і означає ототожнення, установлення схожості чого-небудь з чим-небудь. Ідентифікація (від. лат. *identificare* – ототожнювати) розглядається як найважливіший механізм соціалізації, що полягає в прийнятті індивідом певної соціальної ролі при входженні в групу, в усвідомленні ним групової приналежності, формуванні соціальних установок і т. д. [11, с. 166]. У свою чергу, етнічна ідентифікація (від грец. *ethnicos* – племінний, народний) пов'язана з приналежністю до якого-небудь народу, етнічної групи тощо [11, с. 133].

У процесі свого становлення *етнічна ідентичність* проходить низку етапів, які співвідносяться з етапами психічного розвитку дитини. Одним із перших концепцій розвитку усвідомлення дітьми власної належності до етнічної групи обґрунтував Ж. Піаже. Дослідник проаналізував два боки одного процесу: 1) формування поняття «Батьківщина»; 2) формування образу «інших країн» та «іноземців». Розвиток етнічної ідентичності розглядався Ж. Піаже у вигляді створення когнітивної моделі, що пов'язана з поняттям «Батьківщина». Проявами знань про етнічні явища були етнічні почуття [6].

Науковець виділив три етапи становлення етнічної ідентичності:

1) в 6–7 років дитина набуває перших фрагментарних та несистематичних знань про власну етнічну належність. Найважливішими у цьому віці є сім'я та безпосереднє соціальне оточення, а не країна і етнічна група;

2) у 8–9 років дитина чітко диференціює себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави для ідентифікації: національність

батьків, місце проживання, рідну мову. На цьому етапі зароджуються національні почуття;

3) у молодшому підлітковому віці (10–11 років) етнічна ідентичність формується у повному обсязі: з-поміж особливостей різних народів дитина виділяє унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури [5].

У структурі етнічної ідентичності виділяють *два компоненти*:

1) когнітивний (знання про особливості своєї групи та усвідомлення себе її членом на основі етнодиференціюючих ознак: мови, звичаїв, релігії, історичної пам'яті, національного характеру, народного мистецтва);

2) афективний (почуття належності до групи, оцінка її рис, ставлення до членства в ній) [6].

Когнітивний компонент етнічної ідентичності відповідає за здатність дитини структурувати інформацію про власні етнічні характеристики та оцінювати чужі етнічні групи.

Афективний компонент етнічної ідентичності відображає ставлення до власної етнічної спільноти та проявляється в етнічних атитюдах. Позитивні атитюди: задоволення членством в етнічній спільноті, бажання належати їй, гордість за досягнення свого народу. Негативні атитюди характеризуються відмовою від власної етнічної ідентичності, почуттям приниження, сорому, перевагою інших груп і народів у якості референтних.

Проте серед дослідників немає єдності в питанні про послідовність виникнення когнітивного й афективного компонентів етнічної ідентичності в дитини.

До основних чинників розвитку етнічної ідентичності індивіда науковці відносять:

1) особливості етнічної соціалізації в сім'ї, школі, найближчому соціальному оточенні;

2) специфіку етноконтактного середовища (етнічна гомо/гетерогенність);

3) статусні відносини між етнічними групами.

Психолог Г. Солдатова [9] стверджує, що формування етнічного в особистості зумовлене сукупністю взаємозв'язаних процесів, серед яких основними є: процес етнічної ідентифікації, який розглядається як ототожнення та самовизначення особистості через етнічну групу; процес міжетнічної диференціації, під яким розуміють розділення «своєї» і «чужих» етнічних груп та усвідомлення присутності в них певних міжетнічних відмінностей (різні традиції, цінності, норми, мовна і культурна специфіка);

процес усвідомлення ставлення до «своєї» та «чужих» етнічних груп. Дослідниця впевнена, що етнічна ідентичність містить у собі як усвідомлені, так і несвідомі компоненти, ось чому описані процеси можуть відбуватися як на рівні свідомості, так і несвідомо.

Важливу роль також відіграє та обставина, до якої групи етнічної більшості чи меншості належить людина. Уявлення про етнічні групи швидше та гостріше формується у представників етнічних меншин, але іноді у дитинстві представники меншості надають перевагу не своїй групі, а хотіли б бути в групі етнічної більшості (наприклад, діти негрів у 5 років у 60% випадків надають перевагу білим лялькам і вважають, що вони більше схожі на них, ніж темні ляльки). У цьому випадку може сформуватися неправдива ідентичність, тобто дитина сприймає себе в якості членів домінуючої групи, а не у складі своєї реальної етнічної групи.

Вітчизняний науковець А. Гукова [1], розглядаючи проблему розвитку і трансформації етнічної ідентичності у дітей, народжених в міжетнічних шлюбах, зазначає, що для міжнаціональних шлюбів значну проблему становить етнічна самоідентифікація дітей, які з моменту народження потрапляють в поліетнічний простір. Зростання етнічної обізнаності в цих дітей неминуче пов'язане зі сприйняттям своєї схожості з членами однієї з етнічних груп і своєї відмінності від інших груп, зі здатністю давати собі правильну етнічну самоназву.

Досліджуючи проблему міграційних процесів, відомий науковець В. Дружинін [5] дає власне визначення етнічних міграцій. Під цим поняттям він розуміє випадки масових переміщень, коли представники того чи іншого етносу (етнокультурної групи) добровільно або вимушено полишають територію місця формування етносу (або його тривалого проживання) і переселяються в інше географічне місце чи культурний простір. Вчений стверджує, що етнічні міграції, з'явившись у людській історії, створили нову ситуацію, яка в психологічному плані вимагає від людини (і людства в цілому) розуміння як іншого погляду на світ, відбитого в інших етнічних культурах, так і етнічних основ власного існування.

Психологічні проблеми етнічних міграцій найбільш яскраво відображені у таких етапах міграційного процесу:

- а) визначення причин і мотивів міграції та еміграції;
- б) адаптація мігрантів до іншого етнокультурного середовища;
- в) адаптація мігрантів до іншого географічного середовища;

г) трансформація етнічної ідентичності у різних поколінь мігрантів.

Найбільш розробленою темою в психології міграцій є проблема *психологічної адаптації мігрантів* до іншого етнокультурного середовища. Теоретичний розвиток вона отримала в дослідженнях, присвячених вивченню явища «культурного шоку». Культурний шок – це шок від нового. Гіпотеза культурного шоку заснована на тому, що досвід нової культури є неприємною або шоковою ситуацією частково тому, що він несподіваний, а частково тому, що він може призвести до негативної оцінки власної культури. Кожна культура має безліч символів соціального оточення, як вербальних, так і невербальних (жестів, міміки) способів спілкування, за допомогою яких ми орієнтуємося і діємо в ситуаціях повсякденного життя, наш душевний світ залежить від цих сигналів, багато з яких ми навіть не усвідомлюємо. Коли вся ця система вільної орієнтації в світі раптово стає неадекватною в умовах нової культури, людина відчуває глибоке нервово потрясіння.

Варто зауважити, що симптоми культурного шоку проявляються у таких реакціях і діях людини:

- 1) постійна тривога про якість їжі, води для пиття, чистоту посуду, постільної білизни;
- 2) страх перед фізичним контактом з іншими людьми, загальна тривожність, роздратованість, невпевненість у собі, безсоння, зловживання алкоголем та наркотиками, психосоматичні розлади, депресія, спроби самогубства.

Значна кількість досліджень з проблем культурного шоку та психічного здоров'я мігрантів ґрунтується на таких висновках:

1) зазвичай серед мігрантів більш поширені психічні захворювання, ніж серед корінних жителів. Є низка винятків з цього правила, але в цілому результати численних досліджень підтверджують цей висновок;

2) існують важливі відмінності між групами мігрантів як відносно ступеня, так і типу психічних розладів, якими вони страждають. Наприклад, в Австралії англійці мають вищий рівень алкоголізму (порівняно з корінним населенням), у той час як вихідці з Індії в Англії мають значну кількість випадків захворювання шизофренією. Тобто існують загальні універсальні, специфічні субкультурні та індивідуальні чинники, які, діючи разом, провокують появу психічних захворювань у середовищі переселенців або перешкоджають їй [5].

Науковці виділяють *дві моделі етнічної ідентичності: лінійна біполярна модель та модель двох вимірів етнічної ідентичності.*

Лінійна біполярна модель характеризується такими рівнями ідентичності, як:

1) високий рівень ідентифікації зі своєю етнічною групою;

2) високий рівень ідентифікації з чужою етнічною групою.

Модель двох вимірів етнічної ідентичності визначається такими показниками:

1) моноетнічна ідентичність зі своєю етнічною групою;

2) біетнічна ідентичність;

3) моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою;

4) маргінальна етнічна ідентичність.

Розглянемо цю модель більш докладно. Так, *моноетнічна ідентичність зі своєю етнічною групою*, що є характерною для більшості людей, співпадає з офіційною етнічною приналежністю. Такий тип ідентичності за сприятливих соціально-історичних умов супроводжується формуванням патріотизму, гордості за досягнення свого народу та його видатних представників; адекватної самооцінки, почуття власної гідності та ін. У структурі моноетнічної ідентичності позитивний образ етнічної групи індивіда співвідноситься з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп.

Біетнічна ідентичність з'являється у результаті сильної ідентифікації з двома етнічними групами. Такий індивід вирізняється психологічними особливостями двох груп, усвідомлює власну схожість із цими групами та є компетентним у двох культурах.

Моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою (змінена етнічна ідентичність) з'являється у тих випадках, коли в поліетнічних суспільствах чужа група оцінюється як така, що має вищий етнічний статус порівняно із власною етнічною групою. Результатом цієї ідентифікації є цілковита асиміляція: прийняття традицій, норм, цінностей, мови, повне розчинення у чужій групі за умови, якщо вона приймає індивіда.

Маргінальна етнічна ідентичність виникає в індивідів, які народилися в міжетнічних шлюбів, вони балансують на межі культур, не оволодіваючи нормами та цінностями жодної з них. Маргінали вирізняються невизначеною ідентичністю, наявністю внутрішньоособистісних конфліктів, що виявляються в таких негативних якостях, як відчай, агресивність, відчуження, непристосованість агресивний націоналізм тощо.

Н. Семенів [8], досліджуючи соціально-психологічні проблеми трансформації етнічної ідентичності українців, які тимчасово перебувають за кордоном, стверджує, що різкі зміни етнічної ідентифікації укра-

їнців виникають у результаті зіставлення рівня життя іноземців та власного. Коли українці вперше потрапляють за кордон, у них виникає питання: «Чому тут люди живуть краще, ніж в Україні? Можливо, ми такий народ, який не може жити краще?» Саме в цей момент у мігрантів з'являється негативна ідентифікація та сором за свій народ і країну. Іншим негативним чинником у трансформації етнічної ідентичності трудових мігрантів є низька поінформованість європейців про Україну. Часто при поселенні в готелях, зверненнях в офіційних листах виникає питання, що це за країна і де вона знаходиться. У свідомості українців виникає почуття меншовартості («Що ж ми за народ такий, якого ніхто не знає?!»).

Також у трудових мігрантів з України частими є випадки стресового стану, відчую, що спричинені незатребуваністю їхніх професійних умінь і навичок. Здебільшого це виявляється в тих випадках, коли мігранти мають набагато вищий рівень освіти, ніж люди, на яких вони змушені працювати.

Зміни в етнічній ідентичності мігрантів, на думку Н. Семенів, пов'язані здебільшого з країною, в якій вони перебувають. Так, у країнах Східної Європи корінне населення перебуває на нижчому ступені розвитку, ніж населення розвинутих країн Європи. Тому своє незадоволення вони спрямовують не на більш сильні держави та їх представників, а на більш незахищені групи українців та інших заробітчани. Це виявляється у неодноразових випадках утиснення прав українців роботодавцями, невиплаті їм заробленого чи залишення напризволяще після втрати робітником здоров'я.

Надзвичайно важливою проблемою є небезпека сексуальних домагань з боку роботодавців. Так, перед жінками, які перебувають в іншій країні нелегально, може постати важкий вибір: або мати сексуальні стосунки з роботодавцем, або бути звільненою. Проблема такого вибору залишає глибокий слід у свідомості жінки, особливо в тому випадку, коли вона вимушена погодитися на пропозицію. У свою чергу, серед українців, які залишаються в Україні, поширені стереотипи, що високих заробітків жінки можуть досягти лише у випадку сексуальних стосунків із роботодавцем. Звісно, це породжує недовіру між чоловіком, який перебуває в Україні, та жінкою, яка заробляє на чужині [8].

Всі ці негативні моменти накладають свій відбиток і на сімейні стосунки мігрантів. Адаже сімейні проблеми можуть бути другорядною чи навіть основною причиною виїзду людини за кордон та переселення на чужину. Як зазначає О. Малиновська

[3], сім'ї мігрантів не лише змінюються під впливом міграції, але й здійснюють зворотний вплив на міграційні процеси. Виїзди та повернення мігрантів, взаємні візити членів родини, які проживають у різних країнах, перекази коштів та пересилання подарунків формують спільний соціальний простір, що поєднує країну походження та проживання.

Таким чином, наслідки трудової міграції для мігрантів та їхніх родин неоднозначні. Вони можуть як відкривати для таких осіб нові можливості, так і обмежувати їх. Але найчастіше вони викликають втрату ідентичності. Зрозуміло, що це вкрай небажано для країни походження, що ризикує втратити своїх громадян, проте ідентичність може мати руйнівні наслідки і на рівні сім'ї, якщо виникне ситуація, коли діти, наприклад, відчуватимуть свою приналежність до однієї країни, а батьки – до іншої. У країні перебування деякі громади мігрантів можуть дотримуватися стилю життя, що був типовим для країни їхнього походження, навіть якщо вдома він давно уже зазнав суттєвих змін. Це може викликати обвинувачення у нездатності чи небажанні до інтеграції. Більше того, міцні транснаціональні зв'язки з країною походження інколи сприймаються як брак толерантності до країни перебування. Тому мігранти, їх транснаціональні зв'язки нерідко викликають підозріле ставлення і в країні проживання, і в країні походження, інколи мігрантів навіть обвинувачують у загрозі національній безпеці [3].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, аналіз літературних джерел із проблеми трудової міграції свідчить, що неоднозначні наслідки міграційних процесів значно впливають на становлення і розвиток етнічної ідентичності у мігрантів та їх сімей. Важливою проблемою є етнічна самоідентифікація дітей, які з моменту народження потрапляють в поліетнічний простір. Діти можуть відчувати свою приналежність до однієї країни, а батьки – до іншої. У свою чергу, дотримання мігрантами того стилю життя, що був типовим для країни їхнього походження, може викликати обвинувачення у нездатності чи небажанні до інтеграції з країною перебування.

Також учені виділяють значні соціально-психологічні проблеми трансформації етнічної ідентичності в тих українців, які тимчасово перебувають за кордоном. До цих проблем належать: виникнення почуття

меншовартості, пов'язаного з відсутністю в іноземців знань про Україну та її мешканців; поява стресового стану і відчаю, спричинених незатребуваністю професійних вмінь і навичок мігрантів; небезпека сексуальних домагань з боку роботодавців тощо.

Таким чином, проаналізувавши вищезазначену проблему, можемо констатувати необхідність проведення подальших досліджень щодо вивчення соціально-психологічних проблем мігрантів та їх сімей. Звідси перспективою для подальших досліджень цієї теми є обґрунтування наслідків впливу трудової міграції батьків на психічне здоров'я їхніх дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гукова А. Розвиток і трансформація етнічної ідентичності у дітей, народжених в міжетнічних шлюбах / А. Гукова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – № 2 (28). – 2012. – С. 145–149.
2. Крупник І. Проблеми досліджень особливостей уявлень про майбутнє сімейне життя дітей з родин трудових мігрантів / І. Крупник // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2016. – Вип. 1. Том 1. – С. 146–150.
3. Малиновська О. Транснаціональна родина в контексті транснаціоналізації міграції: концептуалізація понять / О. Малиновська // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання: зб. наук. статей і виступів міжн. наук.-практ. конф. – Львів, 2012. – С. 3–12.
4. Політика України у сфері контролю над нелегальною міграцією. – К, 2006. – С. 9.
5. Психологія: підручник для гуманітарних вузів / Під редакцією В. Дружиніна. – Санкт-Петербург-Москва-Харків-Мінськ, 2001. – 240 с.
6. Савицька О. Етнопсихологія: навчальний посібник / О. Савицька, Л. Співак. – К.: Каравела, 2011. – 264 с.
7. Сайт Головного управління статистики в Хмельницькій області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm>
8. Семенів Н. Психологічна проблематика трансформаційних процесів етнічної ідентичності українців, що тимчасово перебувають за межами України / Н. Семенів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2005-1/11_Semeniv.pdf
9. Солдатова Г. Психология межэтнической напряженности / Г. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 215 с.
10. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / За редакцією К. Левченко, І. Трубіанової, І. Цушка. – К.: ФОП «Купріянова», 2007. – 240 с.
11. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.